

از پیش‌ارمان تا رمان: تأثیر فرم‌های غیررمان بر پیدایش رمان پاورقی فارسی در مطبوعات ایران از آغاز تا ۱۳۰۰ خورشیدی

عبدالرسول شاکری^۱

چکیده

پیدایش رمان در ایران، که سنت ادبی کلاسیک نظم‌بنیاد نیرومندی دارد، مسئله‌ای است که بررسی سازوکار آن از دیدگاه‌های گوناگون نیازمند بررسی است. با توجه به همزمانی تقریبی پیدایش رمان فارسی و پیدایش رمان پاورقی فارسی در کشورمان، به نظر می‌رسد بحث درباره عوامل پیدایش رمان پاورقی فارسی در روشن کردن ابعاد دیگری از عوامل پیدایش رمان فارسی مؤثر باشد. پرسش اصلی ما در این مقاله این است که تأثیر فرم‌های غیررمان منتشرشده در مطبوعات ایران از آغاز تا ۱۳۰۰ خورشیدی در پیدایش رمان فارسی چگونه بوده است. با پذیرش نظریه چندنظامی بالایی و با استفاده از نظریه رئالیسم صوری وات، شش مؤلفه اصلی رمان رئالیستی، شامل پیرنگ، توصیف رئالیستی، شخصیت، زمان، مکان و زبان در پاورقی‌های مورد نظر (بیشترین انواع پاورقی غیررمان، شامل پاورقی تاریخی، سفرنامه، شرح حال و علمی) مورد بررسی قرار گرفت. با توجه به وجود این مؤلفه‌ها در پاورقی‌های دارابودن مؤلفه‌های رئالیستی، در پیدایش رمان فارسی مؤثر بوده‌اند و می‌توان آن‌ها را به زنجیره پیدایش این ژانر در ایران افزود.

واژه‌های کلیدی: پیدایش رمان فارسی، رمان پاورقی فارسی، انواع غیررمان، نظریه چندنظامی، رئالیسم صوری

۱. استادیار ادبیات فارسی، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، سازمان مطالعه و تدوین (سمت) shakeri@samt.ac.ir

ارجاع به این مقاله:

عبدالرسول شاکری. "از پیش‌ارمان تا رمان: تأثیر فرم‌های غیر رمان بر پیدایش رمان پاورقی فارسی در مطبوعات ایران از آغاز تا ۱۳۰۰ خورشیدی." مطالعات بین رشته ای ادبیات، هنر و علوم انسانی، ۳، ۱۴۰۲، ۲۲-۱. doi: 10.22077/islah.2023.6194.1245

Copyright: © 2023 by the authors. Licensee Journal of *Interdisciplinary Studies of Literature, Arts & Humanities*. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

۱. مقدمه

پیدایش و گسترش نوع ادبی وارداتیِ رمان در سنت ادبی کشورهای دیگر و از جمله ایران که سنت ادبی کلاسیک نظم‌بنیادِ نیرومندی دارد، موضوعی است که فهم سازوکار آن از دیدگاه‌های گوناگون نیازمند بحث و بررسی است. یکی از مسائل اصلی در اینجا زمینه‌های داخلی این موضوع است؛ یعنی چه شرایطی در سنت ادبی و جامعه ایرانی وجود داشته که این نوع ادبی اجازه ورود به آن را یافته و در آن گسترش یافته است. بحث درباره عوامل خارجی درباره این مسئله نیز موضوعی است که در کانون توجه بسیاری از پژوهشگران حیطه تاریخ رمان فارسی بوده است. با توجه به همزمانی تقریبی پیدایش رمان فارسی و پیدایش رمان پاورقی فارسی در کشورمان، به نظر می‌رسد بحث درباره عوامل پیدایش رمان پاورقی فارسی و مراحل اولیه آن در روشن کردن ابعاد دیگری از مسئله چگونگی پیدایش رمان فارسی نیز مفید باشد.

هدف ما در این پژوهش پاسخ‌دادن به این پرسش اصلی است: تأثیر فرم‌های دیگر، اعم از ادبی و غیرادبی، در پیدایش رمان فارسی، از طریق بررسی پاورقی‌های منتشرشده در مطبوعات فارسی در یک دوره هفتادساله، چه بوده است؟ محدوده پژوهش ما درباره تأثیرات الگوهای فرمی بر پیدایش رمان پاورقی فارسی در مطبوعات ایران از تاریخ انتشار نخستین روزنامه فارسی؛ یعنی وقایع/تفاهیم در سال ۱۲۲۹ خورشیدی آغاز می‌شود و با بررسی آخرین شماره روزنامه کاوه در سال ۱۳۰۰ خورشیدی پایان می‌یابد.

۲. پیشینه پژوهش

در بعضی از کتاب‌های مربوط به تاریخ رمان فارسی، بحث‌هایی درباره رمان پاورقی فارسی مطرح شده است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: از صبا تا نیما (آرین‌پور ۱۳۷۲)، صد سال داستان‌نویسی ایران (میرعبادینی ۱۳۸۷)، نظریه و نقد رمان تاریخی فارسی (پارسانسب ۱۳۹۰)، ردیای تزلزل: رمان تاریخی ایران ۱۳۲۰-۱۳۰۰ (سپهران ۱۳۸۱). در مقالاتی نیز به‌طور مشخص به موضوع رمان پاورقی فارسی پرداخته شده است که در ادامه به معرفی آن‌ها می‌پردازیم: «ظهور، اوج و سقوط پاورقی‌نویسی در مطبوعات ایران» (بهزادی ۱۳۷۳) از نخستین نمونه‌های پژوهش در این زمینه است. این مقاله، به‌صورتی بسیار خلاصه، اطلاعاتی درباره نخستین نمونه‌ها، شیوه انتشار و بعضی از دوره‌های پاورقی‌نویسی به دست می‌دهد؛ اما مقاله «درآمدی بر مقوله پاورقی‌نویسی در ایران» از صدرالدین الهی (۱۳۷۷-۱۳۷۸) که در چهار قسمت در مجله ایران‌شناسی منتشر شد، مفصل‌ترین پژوهشی است که

رمان پاورقی فارسی را به‌طور مستقل در کانون توجه قرار داده است. او در بخش سوم مقاله خود (۳/ الف، ۱۳۷۷) پاورقی فارسی را به چهار دوره کلی تقسیم کرده است (۳/ ب، ۱۳۷۸). در قسمت پایانی این مقاله (۳/ ب، ۱۳۷۸) نیز اطلاعاتی درباره نویسندگان پاورقی، مخاطبان و برخی از مراحل گوناگون انتشار آن آمده است. در آثار مربوط به تاریخ رمان فارسی و همچنین در کتاب‌های پیدایش رمان فارسی (بالایی ۱۳۷۷) و نظریه رمان و ویژگی‌های رمان فارسی (محمودیان ۱۳۸۱) و نیز مقاله «پیدایش و تکوین رمان فارسی» (خجسته ۱۳۸۷) مباحث گوناگونی درباره پیدایش رمان فارسی آمده است. بیشترین عواملی که در این پژوهش‌ها برای پیدایش و رواج رمان در ایران مطرح شده، عبارت‌اند از: تأثیر مدرنیته و مؤلفه‌های آن (به‌ویژه فردیت)، شکل‌گیری طبقه متوسط، صنعت چاپ، مطبوعات، ترجمه و ناسیونالیسم (عمدتاً در مورد رمان تاریخی). در این مقاله، ضمن تأیید نظریه‌های یادشده در مورد پیدایش رمان فارسی، خواهیم کوشید روند پیدایش رمان فارسی را از جهت شکلی، در زمینه‌ای تاریخی و در مطبوعات فارسی تحلیل کنیم.

۳. رویکرد نظری

در میان بحث‌ها و نظریه‌های مربوط به پیدایش رمان فارسی، نظریه‌ای که بالایی^۱ به کار برده است، جامع‌تر به نظر می‌رسد. او در پژوهش خود، با بهره‌مندی از نظریه چندنظامی، پیدایش رمان فارسی را در قالب تأثیر متقابل روابط بین چهار نظام سیاسی، آموزشی، مطبوعات و ادبی صورت‌بندی کرده (۱۳۷۷: ۱۸) و همچنین نشان داده است که «بر اثر تماس‌های میان نظام‌های گوناگون (ترجمه، مطبوعات، تعلیم و تربیت) مقررات "ادبی بودن" نیز تعریف‌های تازه‌ای پیدا کرد» (بالایی ۱۳۷۷: ۵۵۸). از نظر بالایی، تاریخ ادبیات نوین فارسی از مطبوعات تأثیرات فراوانی پذیرفته است و از جهت نشر ادبیات در نظام ادبی ایران تأثیرات فراوانی به‌ویژه در نوشتار مشور فارسی داشته است. از نظر او مطبوعات، نظامی «دورگه» است که از یک سو وسیله‌ای ارتباطی است؛ چون هر نوع پیامی را منتقل می‌کند و از سوی دیگر نوشته‌ای نوآور است که قواعد خاص خود را گسترش می‌دهد. ارتباط تنگاتنگ مطبوعات و دیگر نسخ‌های نوشتار از طریق مبادلاتی بین‌نظامی صورت می‌گیرد که این امر جابه‌جایی مرکز و پیرامون را در نظام ادبی میسر می‌کند (بالایی ۱۳۷۷: ۱۵).

درواقع، بالایی، در تحلیل خود از مسئله پیدایش رمان فارسی، نظریه چندنظامی را در کانون توجه قرار داده است. توضیح اینکه در این نظریه، اثر ادبی به‌صورتی مجزا و منفرد مورد بررسی قرار نمی‌گیرد؛ بلکه بخشی از نظام ادبی است که این

نظام خود نیز بخشی از نظامی چندگانه به شمار می‌آید. روابط موجود در این نظام در قالب سه نوع ارتباط قابل تحلیل است: رابطه درون‌نظامی که صرفاً به متن ادبی و رابطه اجزای آن می‌پردازد؛ رابطه بین‌نظامی که ارتباط دوسویه یک اثر و سایر آثار در کل نظام ادبی را در کانون توجه قرار می‌دهد و رابطه فرانظامی که رابطه متقابل نظام ادبی و سایر نظام‌های موجود در عرصه حیات اجتماعی را در بر می‌گیرد (اون زهر، به نقل از برکت ۱۳۸۵: ۸۷). در پژوهش بالایی، عمدتاً رابطه فرانظامی در کانون توجه بوده و نقش سه نظام تعلیم و تربیت، ترجمه و مطبوعات در پیدایش رمان فارسی برجسته شده است. از آنجاکه موضوع اصلی مورد بررسی ما پاورقی‌های منتشرشده در مطبوعات است، از زاویه هدف مورد بحث ما، نظام مطبوعات اهمیت می‌یابد؛ چون بیشتر پاورقی‌های منتشرشده در مطبوعات، با هدف آموزش مردم ایران منتشر شده‌اند (تحول‌خواهان ایرانی برای آگاه‌کردن جامعه ایرانی، در جهت تغییرات سیاسی-اجتماعی، به تأسیس روزنامه یا انتشار ترجمه و تألیف در مطبوعات روی آوردند)، نظام تعلیم و تربیت نیز در بحث ما اهمیت می‌یابد. بیشتر پاورقی‌های منتشرشده در روزنامه‌های مورد بحث ما ترجمه بوده است و از این جهت پرداختن به تأثیرات نظام ترجمه نیز بخشی از بحث ما درباره پیدایش رمان فارسی به شمار می‌آید. از این جهات است که پژوهش ما با پژوهش بالایی در کتاب *پیدایش رمان فارسی* پیوند می‌یابد.

بالایی همچنین با ارائه توضیحاتی درباره مراحل پیدایش رمان در ترکیه عثمانی، سه کشور عربی (مصر، سوریه و لبنان) و منطقه پنجاب، مراحل پیدایش رمان در ایران را با این کشورها همسان دانسته است. این مراحل در پژوهش او چنین بیان شده است:

در تمام موارد، رمان از همان ابتدا روال مشابهی را پی می‌گیرد. در وهله نخست رمان می‌خواهد تفسیری دوباره از شکل‌های سنتی (حکایت، قصه و...) در داستان‌های تاریخی [...] باشد که اغلب خصلت‌های حکایت و داستان کهن را حفظ کرده‌اند. سپس تحت تأثیر ترجمه رمان‌های اروپایی، رمان تاریخی به وجود می‌آید و در تمام موارد تنها چند صباحی پس از آن (با فاصله زمانی بین ۱۰ تا ۲۰ سال) گرایش‌های گوناگون واقع‌گرا در رمان گسترش می‌یابد. در ادبیات نوین ایران نیز رمان تحت تأثیر همین شرایط و به همین دلایل ظهور می‌کند (بالایی ۱۳۷۷: ۱۱-۱۰).

ما، در بحث نهایی خود، از این بخش از نظریه بالایی استفاده می‌کنیم و با استفاده از نظریه رئالیسم صوری در تحلیل پاورقی‌های منتشرشده در یک دوره هفتادساله، تأثیرات فرم‌های غیررمان را در پیدایش نوع ادبی رمان را با جزئی‌نگری بیشتری

بررسی می‌کنیم تا شاید از این طریق حلقه‌ای به روند پیدایش رمان فارسی افزوده شود. از این نظر نیز پژوهش ما با نظریه بالایی پیوند (اعم از تشابه و تفاوت) می‌یابد.

بخش دیگر نظریه مورد استفاده در این مقاله نیز نظریه ایان وات^۱ در پیدایش رمان اروپایی است. این پژوهشگر در کتاب کلاسیک *طلوع رمان: مطالعاتی دربارهٔ دفو، ریچارسون و فیلدینگ* (۱۹۵۷)^۲، با استفاده از مفهوم رئالیسم در فلسفه و کاربست آن در ادبیات با عنوان رئالیسم صوری، تمایز بین نوع ادبی رمان با انواع پیش از آن را رئالیسم دانسته است. وات در این اثر با عطف توجه به تأثیرات فلسفه بر ادبیات، نقش رئالیسم در پیدایش رمان را برجسته کرده است. او در فصل نخست این کتاب با عنوان «رئالیسم و نوع ادبی رمان»، در بحث خود از رئالیسم بر چند مفهوم تأکید می‌کند و مؤلفه‌های رمان رئالیستی را برمی‌شمارد. بنیان نظری این پژوهش بر پذیرش نظریه وات در مورد وجه ممیز رمان با انواع پیش از آن؛ یعنی رئالیسم، استوار شده است. بر این اساس وات وجوه اصلی رمان رئالیستی را در شش مؤلفه، شامل پیرنگ، توصیف رئالیستی، شخصیت، زمان، مکان و زبان بررسی کرده است. در این پژوهش می‌کوشیم وجود این شش مؤلفه را در پاورقی‌های فارسی در یک دوره هفتادساله که از نظر ما می‌توان آن را دوره پیدایش رمان فارسی نامید، جست‌وجو و بررسی کنیم.

۴. روش‌شناسی

روش مورد استفاده در این پژوهش، روش کیفی و از نوع تحقیق اسنادی است. به‌منظور گردآوری داده‌ها از مطالعات آرشیوی و کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است. دوره مورد نظر این بررسی از تاریخ انتشار نخستین شماره *وقایع اتفاقیه*؛ یعنی ۵ ربیع‌الثانی ۱۲۶۷، ۱۸ دی ۱۲۲۹، ۸ ژانویه ۱۸۵۱ (سال سوم پادشاهی ناصرالدین‌شاه)، آغاز و در تاریخ انتشار آخرین شماره *کاوه*؛ یعنی اول ربیع‌الثانی ۱۳۴۰، اول دسامبر ۱۹۲۱ میلادی، ۱۱ آذر ۱۳۰۰، به پایان می‌رسد. با توجه به اینکه تعداد نشریات فارسی در دوره مورد نظر ما، از آغاز؛ یعنی سال ۱۲۲۹ تا ۱۳۰۰ خورشیدی فارسی، اندک نبوده است، مهم‌ترین و معروف‌ترین آن‌ها از این میان انتخاب شدند. از مهم‌ترین نشریات داخلی این دوره، *وقایع اتفاقیه*، *دولت علیّه ایران*، *روزنامه ملت*، *ایران*، *ایران سلطانی*، *ایران* (سری جدید)، *تربیت*، *ناصری*، *فرهنگ اصفهان* و *صبح صادق* انتخاب شدند. مهم‌ترین و معروف‌ترین روزنامه‌هایی که در این دوره در خارج

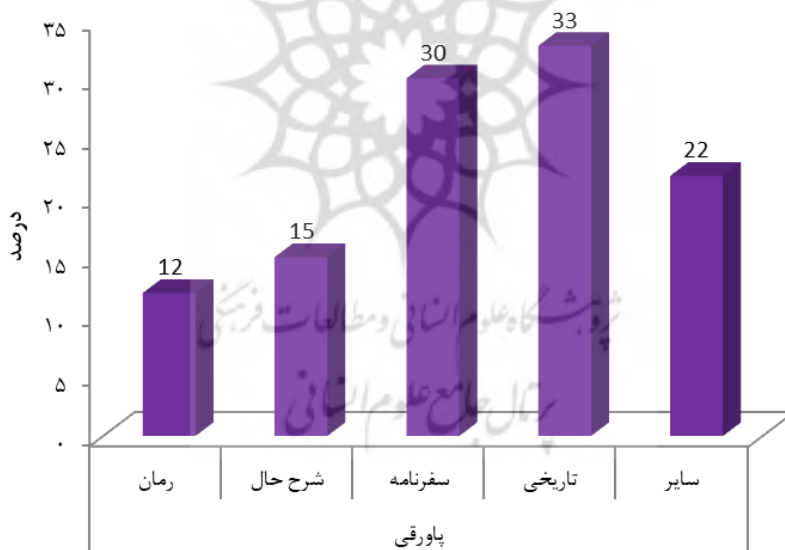
1. Ian Watt

2. *The Rise of The Novel: studies in Defoe, Richardson and Fielding*

از ایران منتشر می‌شدند نیز برای بررسی انتخاب شدند که عبارت‌اند از: اختر، حبیب‌المتین، پرورش، کاوه، قانون و ثریا. همه مطبوعات یادشده با مراجعه مستقیم بررسی شدند. از میان نشریات منتخب داخلی، دو روزنامه وقایع اتفاقیه و دولت علیه ایران و از میان روزنامه‌های منتشرشده در خارج نیز قانون، کاوه و پرورش فاقد پاورقی بودند. پس از استخراج و ثبت پاورقی‌های منتشرشده در نشریات منتخب، در پایان، وجوه رئالیستی موجود در این پاورقی‌ها، براساس رویکرد نظری انتخاب شده، مورد سنجش، تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

۵. یافته‌ها

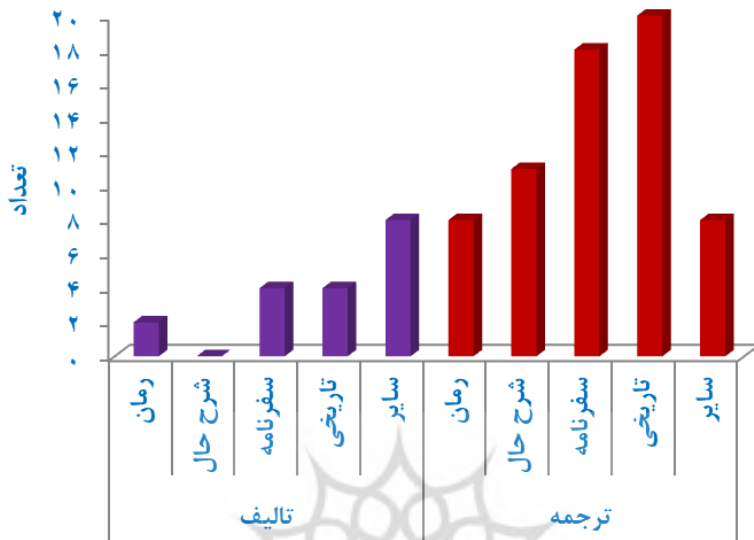
یافته‌های ما از بررسی نشریات منتخب در ادامه ارائه می‌شود. چنان‌که در نمودار ۱، می‌بینیم، سهم هر یک از انواع پاورقی‌های منتشرشده در روزنامه‌های این دوره بدین شرح است: سفرنامه ۳۰ درصد، تاریخی ۳۳ درصد، سایر (غالباً علمی) ۲۲ درصد، شرح حال ۱۵ درصد و درنهایت رمان با کم‌ترین سهم ۱۲ درصد.

نمودار ۱. درصد پاورقی‌های منتشرشده در روزنامه‌های فارسی از ۱۲۲۹ تا ۱۳۰۰ خورشیدی

تفکیک ۸۳ پاورقی ترجمه و تألیفی بدین شرح است: ۱۰ رمان: ۸ ترجمه، ۲ تألیف؛ ۱۱ شرح حال: همه ترجمه؛ ۲۲ سفرنامه: ۱۸ ترجمه، ۴ تألیف؛ ۲۴ پاورقی تاریخی: ۲۰ ترجمه، ۴ تألیف؛ ۱۶ سایر: ۸ ترجمه، ۸ تألیف. چنان‌که در بخش توضیح پاورقی‌های سایر توضیح خواهیم داد، درصد بالایی از پاورقی‌های تألیفی این بخش

را می‌توان ترجمه و تألیف یا تحت تأثیر متون خارجی دانست. شرح پاورقی‌های منتشرشده با تفکیک پاورقی‌های ترجمه و تألیف را در نمودار ۲، می‌توان دید.

نمودار ۲. شرح پاورقی‌های منتشرشده در روزنامه‌های فارسی از ۱۲۲۹ تا ۱۳۰۰ خورشیدی به تفکیک ترجمه و تألیف

چنان‌که دیدیم، با احتساب یک رمان تکراری، ۱۰ رمان در روزنامه‌های این دوره منتشر شده است که ۲ رمان تألیف و ۸ رمان ترجمه را شامل می‌شود. نخستین رمان تألیفی، *داستان شگفت و سرگذشت تیمان* نام دارد که در روزنامه *حبل‌المتین* در سال‌های ۱۲۸۱-۱۲۸۰ خورشیدی منتشر شده است. رمان تألیفی دوم، *نیرنگ سیاه یا کنیز سفید* است که در *روزنامه ایران* (سری جدید) در سال ۱۲۹۸ انتشار یافته است. رمان‌های ترجمه نیز عبارت‌اند از: *داستان روبینسون سویسی* (ایران ۱۲۵۴-۱۲۵۱ ش.)، *کلبه هندی* (تربیت ۱۲۷۹-۱۲۷۸)، *عشق و عفت* (تربیت ۱۲۸۲)، *حکایه تلماک* (اختر ۱۲۵۹-۱۲۵۸)، *عباسه دختر رشیده* (حبل‌المتین ۱۲۸۵-۱۲۸۳)، *نسترداموس* (ایران، سری جدید ۱۲۹۹)، *پاردايان‌ها* (جلد اول) (ایران، سری جدید ۱۳۰۰) و *پاردايان‌ها* یا *دفتر عشق* (جلد دوم) (ایران، سری جدید ۱۳۰۰).

غیر از شش رمانی که از آن‌ها نام بردیم، یک داستان ترجمه نیز منتشر شده است. شصت و دو پاورقی دیگر در روزنامه‌های این دوره منتشر شده است. ۱۱ شرح حال منتشرشده عبارت‌اند از شرح *احوال فرانکلن امریکایی*، شرح *حال بوفن*، شرح *حال برنار پالیسی*، شرح *حال مسیو پاستور*، ترجمه *حال نیوتون*، ترجمه *حال*

فرانسوا آراگ، شرح حال فرانکلین امریکایی، شرح حال واشینگتن، شرح حال میکل آنژ، شرح حال شیخ محمد عبده و شرح حال منتسکیو. غیر از شیخ محمد عبده که او هم در حیطة نواندیشان دینی قرار می‌گیرد و گفتمان ارائه‌شده در آثار او واکنشی به جهان مدرن به شمار می‌آید، همه افراد این شرح حال‌ها شخصیت‌هایی از جهان و گفتمان مدرن هستند. همه این شرح حال‌ها هم ترجمه‌ای هستند.

در روزنامه‌های این دوره، ۲۲ سفرنامه، (۴ تألیف و ۱۸ ترجمه) منتشر شده است که عبارت‌اند از: احوال کریستف کلوب، احوال کریستف کلوب، تفصیل مسافرت کاپیتان اطرس به سمت قطب شمالی، سفرهای ناصرالدین‌شاه (تألیف)، مقدمه کتاب ابن بطوطه، سیاحت‌نامه فلورید و لانگل، سیاحت و سیر موسیو روسله در هندوستان مرکزی و ایالت بنگال، شرح مسافرت فلویر دولانکل در سواحل افریقه، تفصیل دره یزمنی، شرح سیاحت و مسافرت به سمت قطب شمال...، شرح مسافرت و سیاحت مسیو طامس در چین، سیاحت چهارماهه مسیو دملی در خاک روس، مسافرت در پکن... به موجب روایت موسیو شوتسه، شرح سیاحت جزیره سوماترا، روزنامه نواب والا نصرت‌الدوله فرمانفرما حکم از کرمان و... (تألیف)، شرح مسافرت جناب ناصرالملک به قزوین (تألیف)، رساله سفر در دور دنیا (قلاده النحر فی غرائب البر و البحر)، احوال کریستوف کلوب، احوال کریستوف کلوب، سیاحت‌نامه اصفهان، سیاحت موسیو استانله در سمت افریک و مسافرت از ایران به اروپا در موقع جنگ: سیاحت سوئد (تألیف). غیر از چهار سفرنامه تألیفی و سفرنامه ابن بطوطه، بقیه سفرنامه‌ها تجربیات سفر فرنگی‌ها به مناطق گوناگون جهان، از جمله آسیا را شامل می‌شود.

در روزنامه‌های این دوره هفتادساله، بیست و چهار پاورقی تاریخی منتشر شده که تنها پنج پاورقی شامل تاریخ ظهور طاعون در ایران در سنوات مختلفه، تاریخ جنگ مشرق‌زمین در سنه ۱۸۱۷ عیسوی، جغرافیا و بعضی تواریخ متعلقه به ولایت نور و تاریخ سیستان به تصحیح صنیع‌الملک تألیفی است. همین چهار پاورقی تألیفی هم از تجدد بی‌بهره نیستند. تاریخ ظهور طاعون در ایران را دکتر طولوزان فرانسوی نوشته است که پزشک مخصوص دربار بود و از پایه‌گذاران طب مدرن در ایران به شمار می‌آید. تاریخ جنگ مشرق‌زمین را که تاریخ میلادی، بخشی از عنوان آن را تشکیل می‌دهد، میرزا کاظم، معلم طبیعیات دارالفنون نوشته که در نگارش آن از نگاه مدرن و همچنین از ترجمه منابع فرنگی بهره برده است. در تألیف دوم هم واژه جغرافیا در عنوان و هم مطالب پاورقی تأثیر نگاه نوین بر نگارش این اثر را نشان می‌دهد؛ اما پاورقی‌های تاریخی ترجمه‌ای عبارت‌اند از: اطلاعات از صفحات مرکزی آفریقا، وقایع ایام و احوال اعلی حضرت و یکتوریا پادشاه انگلستان

و امپراطریس هندوستان، تاریخ افغان، شرح حالات اعلی حضرت پادشاه انگلستان و امپراطریس هندوستان، تاریخ جنگ سودان، تاریخ مراکش، تاریخ دولت قطبیه روس، تاریخ نادرشاه، تاریخ پرت آرتور، تاریخ روس، تاریخ ایران بعقیده مورخین یونان و فرنگ، تاریخ روسیا، اولین سفارت ایران در لندن یا حاجی‌بابا در انگلستان، فشوده و مختصر تاریخ انگلستان یا تاریخ انگلند. چنان‌که می‌بینیم از دو پاورقی تاریخی درباره ایران یکی تاریخ ایران بعقیده مورخین یونان و فرنگ است و تاریخ نادرشاه هم از تصنیفات جیمز بیلی فریزر^۱ انگلیسی است که به فارسی ترجمه شده است. از میان شانزده پاورقی‌ای که زیر عنوان «سایر» دسته‌بندی کرده‌ایم، هشت پاورقی ترجمه و هشت پاورقی دیگر تألیفی است. پاورقی‌های ترجمه عبارت‌اند از: رساله تحقیق آتش‌فشانی جبال و زلزله‌های خارق‌العاده، غرائب عوائد ملل، مبادی علم ثروت ملل و رساله عمده‌الحکما جمال‌الدین حسینی در ابطال مذاهب طبیعتین. کتاب غرائب عوائد ملل در اصل به زبان فرانسه بوده که رفاعة‌بک الطنطاوی مصری آن را به عربی ترجمه کرد و میرزا حبیب اصفهانی این کتاب را به قصد آشنا کردن فارسی‌زبانان با فرهنگ اروپایی از عربی به فارسی منتشر کرد (میرانصاری ۱۳۹۶، ذیل حبیب اصفهانی، میرزا). بقیه پاورقی‌های ترجمه عبارت‌اند از: کشمکش‌های سیاسی در آسیای وسطی و مبدأ معاهده ۱۹۰۷، کاپیتولاسیون، نهضت انقلابی ایران: کنفرانس پروفیسور براون در آکادمی انگلیس، ارمنان دانش، عریضه محقر دانش و عریضه آقای پرنس ارفع‌الدوله به خاک پای اعلی حضرت همایونی.

در میان هشت پاورقی تألیفی، کتابچه میرزاتقی‌خان در صنایع و نباتات و معادن و کتابچه میرزاتقی‌خان در حفظ صحت و تنظیف بلاد و طریقه سرایت امراض اگرچه تألیفی هستند؛ اما هر دو بر پایه علوم مدرن نگاشته شده‌اند. مؤلف این دو پاورقی میرزاتقی‌خان طبیب (انصاری کاشانی) است. تحقیقاتی که درباره نقش او در تاریخ علم در کشورمان صورت گرفته، نشان می‌دهد که در بیشتر شاخه‌های علم مدرن، رساله‌هایی برای فهم عموم نوشته است که بیش از سی مجلد را شامل می‌شود و به همین علت او را نخستین نویسنده «علوم برای همه» دانسته‌اند. او به اصلاح اجتماعی از طریق نگارش رساله‌های علمی باور داشت (خسروی ۱۳۹۳: ۱۷۶). رساله حرکت زمین در علم ژئولوژی نیز چنان‌که در عنوان آن هم مشخص است، همین گونه براساس علم مدرن نوشته شده است. بقیه پاورقی‌ها هم عبارت‌اند از: جغرافیای و بعضی تواریخ متعلقه به ولایت نور، جغرافیای اصفهان، جغرافیای نور، جغرافیای ایران و استنطاقات قاتلین فریدون. پاورقی اخیر گزارشی واقعی از دادگاه چند قاتل است که می‌توان این نوع پاورقی را نیای رمان پاورقی پلیسی یا جنایی

دانست.

با این حال، انتشار رمان تألیفی *داستان شگفت و سرگذشت تیمان* در روزنامه *حیل‌المتین* در سال‌های ۱۲۸۱-۱۲۸۰ش. را می‌توان طلوع رمان پاورقی فارسی به شمار آورد.

۶. بحث پایانی و نتیجه

چنان‌که در بخش نظری گفته شد، در نظریه وات در کتاب *طلوع رمان*، رئالیسم صوری وجه تمایز رمان و انواع پیش از آن دانسته شده و پنج مؤلفه این رئالیسم، شامل پیرنگ، توصیف رئالیستی، شخصیت، زمان، مکان و زبان معرفی شده است. وات با تأکید بر تأثیرات رئالیسم فلسفی بر رئالیسم ادبی، می‌نویسد رئالیسم در فلسفه برای توصیف دیدگاه رئالیست‌های اسکولاستیک قرون وسطی به کار می‌رود که معتقد بودند کلی‌ها گونه‌ها یا مجردات واقعیات راستین به شمار می‌آیند و نه جزئی‌ها که اشیای غیرمجردی هستند و با قوه حس ادراک می‌شوند. بر این اساس، رمان در دوره‌ای طلوع کرد که توجهات از مفاهیم کلی به مفاهیم جزئی معطوف شد (وات ۱۳۸۶: ۱۶-۱۵). چنان‌که وات در این مبحث نتیجه می‌گیرد، «کلیه ویژگی‌های متمایزکننده رئالیسم فلسفی با ویژگی‌های رمان مشابهت دارد؛ یعنی ویژگی‌هایی که توجه ما را به هم‌خوانی مشخص واقعیات زندگی و ادبیات که از زمان دفو و ریچاردسون^۱ در ادبیات داستانی متداول شده است، معطوف می‌دارد» (۱۳۸۶: ۱۷). او می‌افزاید که انواع ادبی پیش از رمان باز نمود فرهنگ‌هایی بودند که حقیقت را به‌طور عمده براساس رویه سنتی محکم می‌زدند و مثال می‌زند که پیرنگ حماسه‌های کهن و دوره‌های رنسانس بر مبنای تاریخ گذشته یا افسانه‌های قدیم بود و ملاک داوری درباره هنری بودن پیرنگ بر این اساس بوده که تا چه حد از ویژگی‌های آن نوع ادبی پیروی کرده است و اظهار می‌کند که دفو و ریچاردسون نخستین داستان‌نویسان بزرگی بوده‌اند که پیرنگ کارهایشان بر پایه اسطوره، تاریخ، افسانه یا ادبیات دوره‌های گذشته نیست (وات ۱۳۸۶: ۱۹-۱۷)؛ اما مثالی که درباره دفو و ارتباط پیرنگ داستان‌های او می‌زند، بسیار جالب توجه است: «او پیرنگ را کاملاً تابع قالبِ خاطرات زندگینامه شخصی کرد...» (وات ۱۳۸۶: ۲۰).

انتشار ۱۱ شرح حال برابر با ۱۵ درصد پاورقی‌های منتشرشده در دوره مورد نظر که همه ترجمه هستند، می‌تواند در جهت عطف توجه به پیرنگ رئالیستی تفسیر شود که از مشخصه‌های نوع ادبی رمان در نظریه وات به شمار می‌آید. در مبحث شخصیت (وات ۱۳۸۶: ۳۰-۲۵)، هویت فردی و خاص بودن افراد داستان و به عبارتی

دقیق‌تر فردیت آن در رمان موضوع بااهمیتی است؛ برای نمونه از آنجاکه هر شخصی در زندگی واقعی نام خاصی دارد، توجه به فردیت خاص اشخاص از طریق نام‌گذاری شخصیت‌ها نمود می‌یابد. از نظر او «توجهی که معمولاً در رمان به فردیت بخشیدن به شخصیت‌ها و نیز توصیف مشروح محیطشان می‌شود، باعث تمایز قطعی رمان از سایر انواع ادبی و نیز گونه‌های قبلی ادبیات داستانی می‌گردد» (وات ۱۳۸۶: ۲۵-۲۴). این مؤلفه نیز از وجوه غالب در شرح حال است. عطف توجه به این موضوع که این پاورقی‌ها از زبان‌های غربی (عمدتاً فرانسوی) ترجمه شده‌اند و خاستگاه آن‌ها مدرنیته غربی است، علت وجود دو مؤلفه پیرنگ رئالیستی و اهمیت یافتن فردیت و رویکرد خاص گرایانه به شخصیت را در این نوع پاورقی برای ما آشکار می‌کند. چنین ویژگی‌هایی را می‌توان از وجوه تمایز این آثار با آثار مشابه در نظام ادبی سنتی فارسی به شمار آورد.

در مبحث توصیف رئالیستی، (وات ۱۳۸۶: ۲۵-۲۱)، پرداخت رئالیستی جزئیات و توصیف‌های جزئی‌نگر نیز مطابق ژانر رمان رئالیستی و از وجوه ممیزه رمان است. این ویژگی را می‌توان از وجوه غالب سفرنامه دانست. وات در بحث از مفهوم مکان در رمان، با اشاره به اینکه مکان لازم و ملزوم زمان است، اشاره می‌کند که «مکان از دیرباز همان‌قدر کلی و مبهم بود که زمان در تراژدی، کمدی و داستان‌های رزمی-عاشقانه» (۱۳۸۶: ۳۸). دقیق‌بودن مکان نیز از مهم‌ترین مؤلفه‌های سفرنامه است. در دوره مورد نظر ما، ۲۲ سفرنامه برابر با ۳۰ درصد کل پاورقی‌ها منتشر شده که حدود ۸۲ درصد آن نیز ترجمه است.

در بحث زمان (وات ۱۳۸۶: ۳۸-۳۰)، «اصل فردیت» به نقل از جان لاک، این گونه تعریف شده است: «موجودیت در جایگاه خاصی در مکان و زمان» و وات نتیجه می‌گیرد که «مفاهیم صرفاً هنگامی خاص می‌شوند که هر دوی این قیود در مورد آن‌ها تصریح شوند و به همین ترتیب شخصیت‌های رمان وقتی فردیت می‌یابند که در پس‌زمینه‌ای از زمان و مکان خاص شده قرار گیرند» (۱۳۸۶: ۳۱-۳۰). در این مورد از ا. م. فورستر^۱ نقل می‌شود که ادبیات تا پیش از رمان به تصویرکردن «زندگی بر بنیاد ارزش‌ها» توجه داشت و با رمان، تصویرکردن «زندگی بر بنیاد زمان» بر وظایف آن افزوده شد (وات ۱۳۸۶: ۳۱). «پیرنگ ادبیات روایی پیش از رمان مبتنی بر همزمانی غیرمحمول حوادث [...] بود؛ حال آنکه در پیرنگ رمان، به واسطه عامل زمان، ارتباطی علی بین وقایع رمان برقرار می‌شود» (وات ۱۳۸۶: ۳۲). اصل وحدت زمان در ادبیات کهن که «نفی اهمیت بعد زمان در زندگی انسان» را موجب می‌شد و «توالی حوادث در زنجیره‌ای بسیار انتزاعی از زمان و مکان»، از دیگر وجوه تمایز میان مفهوم زمان و

کاربست آن در انواع ادبی پیش از رمان با رمان است که وات به آن اشاره می‌کند (۱۳۸۶: ۳۴-۳۳). او پیدایش «پژوهش‌های عینی‌تر» درباره تاریخ را که موجب شد تفاوت میان گذشته و حال بیشتر حس شود و همچنین تحلیل‌های نوین نیوتون و لاک در مورد زمان را که موجب شد تدوام آن دقیق و مشخص و قابل سنجش باشد، در نحوه بازنمایی مفهوم زمان رمان‌های دفو و ریچاردسن مؤثر می‌داند و نشان می‌دهد که زمان در آثار آن‌ها چه اندازه دقیق شده است (وات ۱۳۸۶: ۳۵). در دوره مورد نظر ما، ۳۳ درصد پاورقی‌ها تاریخی بودند که حدود ۸۳ درصد آن نیز ترجمه بوده است. بدیهی است که دقیق‌بودن زمان از مهم‌ترین ویژگی‌های این نوع پاورقی است.

وات سرانجام در بحث از زبان به‌عنوان یکی دیگر از وجوه متمایزکننده رمان و انواع ادبی پیش از آن، به‌کارگیری نثر را «به‌منظور هرچه بیشتر مطابق واقع نشان دادن رمان»، مهم‌ترین سنت‌شکنی می‌داند و در این میان به عاری‌بودن نثر آن از هر گونه صور خیال و تفاوت آن با «نثر ادبی» و تطابق نثر ساده و روشن با رمان رئالیستی تأکید می‌کند (۴۳-۴۰). افزون بر اهمیت کاربست زبان ارجاعی در متون علمی که ۲۲ درصد پاورقی‌ها را شامل می‌شود، به‌طور کلی توضیحات وات در بحث زبان در مورد تحولات در نظام ادبی فارسی در دوره مورد نظر ما کاملاً صدق می‌کند و با بحث‌های ما در قالب نظریه چندنظامی که کریستوف بالایی از آن در تحلیل پیدایش رمان فارسی بهره برده است، مطابقت دارد. او با وقوف بر شعربنیادبودن نظام ادبی سنتی فارسی، به نقش مطبوعات در تغییر و تحول فرهنگی ایران اشاره می‌کند و نشان می‌دهد که نثر فارسی و نظام ادبی چگونه از طریق مطبوعات با دیگر نظام‌ها ارتباط می‌یابد (۱۳۷۷: ۲۳۹-۲۲۹)؛ ارتباطی که موجب می‌شود نثر فارسی از حاشیه به مرکز (جایگاه نظم و شعر) منتقل شود. همچنین بالایی در کاربست نظریه چندنظامی برای تحلیل علل پیدایش رمان فارسی، ارتباط پیچیده چهار نظام را با اهمیت دیده است: نظام سیاسی (شامل کشمکش میان قدرت مرکزی قاجار و جنبش مشروطه‌خواهی)، نظام آموزشی، نظام مطبوعات و نظام ادبی (۱۳۷۷: ۱۸). در مورد نقش نظام سیاسی و همین‌طور نظام آموزشی می‌توان گفت که علت اصلی انتشار نشریات غیردولتی (اغلب نشریات موضوع این پژوهش)، روشن‌گری، تحول‌خواهی و آموزش مخاطبان بوده است و معدود نشریات دولتی نیز خواسته یا ناخواسته در این مسیر گام برداشته‌اند. چنان‌که دیدیم اغلب پاورقی‌های مورد بحث، ترجمه بودند. در این مورد نیز بالایی می‌نویسد: «لااقل در مرحله اول سودمند خواهد بود اگر ترجمه را به‌عنوان یک پدیده یا ترجیحاً یک نظام تلقی کنیم که درون آن سلسله‌مراتبی مستقر می‌شوند و الگوهایی شکل می‌گیرند که در زیرنظام‌های دیگر تأثیری محسوس باقی می‌گذارند» (۱۳۷۷: ۵۱). او سپس به این نکته مهم اشاره

می‌کند که «تحول اجباراً در جهت ادبی به غیرادبی صورت نمی‌گیرد؛ بلکه برعکس از غیرادبی به ادبی می‌رسد» (بالایی ۱۳۷۷: ۵۱). این نقل قول اخیر را نیز می‌توان در جهت فرضیه این پژوهش تفسیر کرد و بر این اساس بر تأثیر فرم‌های غیررمان بر پیدایش رمان فارسی صحه گذاشت. چنان‌که می‌بینیم در پاورقی‌های منتشرشده، همه مؤلفه‌های موجود در نظریه رئالسیم صوری وات وجه غالب را دارا هستند و به همین علت می‌توان انتشار و رواج این انواع را در نظام ادبی فارسی (و دیگر نظام‌های مرتبط با آن)، پیش‌درآمدی مؤثر و به‌عبارتی دقیق‌تر، مرحله‌ای از پیدایش رمان فارسی به شمار آورد.

چنان‌که در بخش‌های پیشین مقاله بحث شد، بالایی مراحل پیدایش رمان در ترکیه عثمانی، سه کشور عربی (مصر، سوریه، لبنان) و منطقه پنجاب را با مراحل پیدایش رمان در ایران همسان دانسته است. بر این اساس در تمام موارد، رمان از همان ابتدا روال مشابهی را پی می‌گیرد. در مرحله نخست، رمان تفسیری دوباره از شکل‌های سنتی در داستان‌های تاریخی است که اغلب خصلت‌های حکایت و داستان کهن را حفظ کرده‌اند (در ایران: نمونه/امیرارسلان نامدار)؛ سپس تحت تأثیر ترجمه رمان‌های اروپایی، رمان تاریخی به وجود می‌آید و در تمام موارد با فاصله زمانی بین ۱۰ تا ۲۰ سال گرایش‌های گوناگون واقع‌گرا در رمان گسترش می‌یابد. بالایی سپس نتیجه می‌گیرد که در ادبیات نوین ایران نیز رمان تحت تأثیر همین شرایط و به همین دلایل ظهور می‌کند؛ اما چنان‌که دیدیم، براساس تحلیل یافته‌های ما از بررسی پاورقی‌های منتشرشده در یک دوره هفتادساله و نتایج آن، می‌توان به زنجیره پیدایش رمان فارسی، حلقه دیگری افزود که عبارت است از: انواع غیررمان، شامل پاورقی‌های تاریخی، سفرنامه، شرح حال و پاورقی علمی. افزودنی است که این تحولات در نظام مطبوعات و با کمک نظام ترجمه و همچنین در ارتباطی فرانظامی با نظام آموزشی و نظام سیاسی رخ داده است؛ البته تحولات فرمی یادشده در کنار تحولات بنیادین در جهان‌بینی دوره مورد نظر، تحلیل‌شدنی است که به بخشی از آن در این مقاله پرداخته شد؛ اما تجزیه و تحلیل جزئیات آن بحثی مستقل می‌طلبد.

این مقاله از حمایت مالی هیچ نهاد یا مرکز آموزشی و یا طرح پژوهشی مصوب استفاده نکرده است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. ترجمه‌ای از این فصل در کتاب نظریه‌های رمان: از رئالسیم تا پسا مدرنیسم، گردآوری

و ترجمه حسین پاینده (۱۳۸۵) آمده است. ما از این ترجمه استفاده کرده‌ایم.

۲. این نوع ادبی در ادبیات قدیم ایران سابقه داشته است؛ اما تحقیقات نشان می‌دهند در دوره قاجار نوع ادبی غالب در نثر فارسی بوده است (قانون‌پرور ۱۳۹۳: ۳۸). شباهت‌های سفرنامه‌های جدید با نوع ادبی رمان به‌اندازه‌ای است که بالایی سیاحتنامه ابراهیم‌بیگ را دارای بسیاری از ویژگی‌های نوع ادبی رمان می‌داند. بر این اساس، در سیاحتنامه «بینش تازه‌ای از زمان و مکان که در انقیاد نمایش واقعیت است»، «استقلال عمل شخصیت‌ها و ازمیان‌رفتن نقش «مراجع اسطوره‌ای» در بازنمایی حقیقت، از جمله ویژگی‌هایی است که آن را به نوع ادبی رمان نزدیک می‌کند (بالایی ۱۳۷۷: ۳۴۲).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- آرین‌پور، یحیی (۱۳۷۲). *از صبا تا نیما*. جلد دوم. چاپ پنجم. تهران: زوار.
- الهی، صدرالدین (۱۳۷۷). «درآمدی بر مقوله پاورقی نویسی در ایران (بخش اول)». *ایران‌شناسی*. شماره ۲، صص. ۳۲۷-۳۴۱.
- الهی، صدرالدین (۱۳۷۷). «درآمدی بر مقوله پاورقی نویسی در ایران (بخش سوم/ الف)». *ایران‌شناسی*. شماره ۴۰، صص. ۷۱۶-۷۳۳.
- الهی، صدرالدین (۱۳۷۸). «درآمدی بر مقوله پاورقی نویسی در ایران (بخش سوم/ ب)». *ایران‌شناسی*. شماره ۴۱، صص. ۱۰۱-۱۲۴.
- بالایی، کریستف (۱۳۷۷). *پیدایش رمان فارسی*. ترجمه مهوش قویمی، نسرین خطاط. تهران: انتشارت معین و انجمن ایران‌شناسی فرانسه.
- برکت، بهزاد (۱۳۸۵). «ادبیات و نظریه نظام چندگانه: نقش اجتماعی نوشتار». *نامه علوم اجتماعی*. جدید (پیاپی ۲۸)، صص. ۸۲-۹۷.
- بهزادی، علی (۱۳۷۳). «ظهور، اوج و سقوط پاورقی نویسی در مطبوعات ایران». *گردون*. شماره ۲۶ و ۲۵، صص. ۴۲-۴۴.
- پارسانسب، محمد (۱۳۹۰). *نظریه و نقد رمان تاریخی فارسی: ۱۳۳۲-۱۲۴۸*. چاپ دوم. تهران: چشمه.
- خجسته، فرامرز (۱۳۸۷). «پیدایش و تکوین رمان فارسی». *تاریخ ادبیات*. شماره ۵۹، صص. ۶۱-۸۹.
- سپهران، کامران (۱۳۸۱). *ردپای تزلزل: رمان تاریخی ایران ۱۳۲۰-۱۳۰۰*. تهران: شیرازه.
- قانون‌پرور، محمدرضا (۱۳۹۳). *آینه ایرانی*. ترجمه مهدی محمدزاده. چاپ دوم. تهران: نیسا.
- محمودیان، محمدرفیع (۱۳۸۱). *نظریه رمان و ویژگی‌های رمان فارسی*. تهران: فرزانه روز.
- میرعابدینی، حسن (۱۳۸۷). *صد سال داستان‌نویسی ایران*. جلد یکم و دوم. چاپ پنجم. تهران: چشمه.
- وات، ایان (۱۳۸۶). «رنالیسم و نوع ادبی رمان». در *نظریه‌های رمان: از مدرنیسم تا پسامدرنیسم*. دیوید لاج و دیگران. گردآوری و ترجمه حسین پاینده. تهران: نیلوفر.

نشریات

اختر (۱۳۷۸). جلد اول). سال اول- سوم، سال اول و دوم ۶۱-۱؛ سال سوم ۶۹-۱. به مدیریت محمدطاهر تبریزی. زیر نظر عبدالحسین نوایی و دیگران، تهیه و تنظیم: کتابخانه ملی ایران. تهران: کتابخانه ملی ایران.

اختر (۱۳۷۹). جلد دوم. سال چهارم- پنجم، سال چهارم: ۵۰-۱؛ سال سوم ۵۰-۱. به مدیریت محمدطاهر تبریزی. زیر نظر عبدالحسین نوایی و دیگران، تهیه و تنظیم: کتابخانه ملی ایران. تهران: کتابخانه ملی ایران.

اختر (۱۳۸۰). جلد سوم. سال ششم- هفتم، سال ششم: ۵۰-۱؛ سال هفتم ۴۸-۱. به مدیریت محمدطاهر تبریزی. زیر نظر عبدالحسین نوایی و دیگران، تهیه و تنظیم: کتابخانه ملی ایران. تهران: کتابخانه ملی ایران.

اختر (۱۳۸۱). جلد چهارم. سال هشتم- دوازدهم، سال هشتم: ۵۱-۱؛ سال نهم: ۲۴-۱، سال دهم- سال یازدهم: ۱۲-۱، سال دوازدهم: ۶۳-۱. به مدیریت محمدطاهر تبریزی. زیر نظر عبدالحسین نوایی و دیگران، تهیه و تنظیم: کتابخانه ملی ایران. تهران: کتابخانه ملی ایران.

اختر (۱۳۸۲). جلد پنجم. سال سیزدهم- چهاردهم، سال سیزدهم: ۵۰-۱؛ سال چهاردهم: ۵۱-۱. به مدیریت محمدطاهر تبریزی. تهیه و تنظیم: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

اختر (۱۳۸۳). جلد ششم. سال پانزدهم- شانزدهم، سال پانزدهم: ۳۸-۱؛ سال شانزدهم: ۵۰-۱. به مدیریت محمدطاهر تبریزی. تهیه و تنظیم: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

اختر (۱۳۸۳). جلد هفتم. سال هفدهم- هجدهم، سال هفدهم: ۲۸-۱؛ سال هجدهم: ۳۸-۱. به مدیریت محمدطاهر تبریزی. تهیه و تنظیم: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

اختر (۱۳۸۳). جلد هشتم. سال نوزدهم- بیستم، سال نوزدهم: ۲۰-۱؛ سال بیستم: ۵۱-۱. به مدیریت محمدطاهر تبریزی. تهیه و تنظیم: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

اختر (۱۳۸۳). جلد نهم، سال بیست و یکم- بیست و سوم، سال بیست و یکم: ۴۸-۱؛ سال بیست و دوم: ۴۴-۱، سال بیست و سوم: ۱۰-۱. به مدیریت محمدطاهر تبریزی. تهیه و تنظیم: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. تهران: سازمان اسناد و

کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

اطلاعات هفتگی (۱۳۳۲-۱۳۲۰). به مدیریت و صاحب‌امتیازی عباس مسعودی. به سردبیری احمد شهیدی، از نوروز ۱۳۳۱ مهندس کردبچه. دامنه بررسی: از فروردین ۱۳۲۰ تا پایان اسفند ۱۳۳۲.

اقدام (۱۳۹۵-۱۳۰۵). به مدیریت عباس خلیلی. از سال پنجم، ۹ فروردین ۱۳۰۵ ش.، شماره ۱، مسلسل ۱۷۳ تا شماره ۱۳۹۵، ۱۲ آبان‌ماه ۱۳۱۰.

ایران (۱۳۷۴). جلد اول. شماره‌های ۱-۲۰۸. تهیه و تنظیم: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران با همکاری مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه. ایران (۱۳۷۵). جلد دوم. شماره‌های ۲۰۹-۴۱۷. تهیه و تنظیم: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران با همکاری مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه.

ایران (۱۳۷۵). جلد سوم. شماره‌های ۴۱۸-۶۳۹. تهیه و تنظیم: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران با همکاری مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه.

ایران (۱۳۷۶). جلد چهارم. شماره‌های ۶۴۰-۸۶۳. تهیه و تنظیم: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران با همکاری مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه.

ایران (۱۳۷۶). جلد پنجم. شماره‌های ۸۶۴-۱۰۳۲. تهیه و تنظیم: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، با همکاری مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه.

ایران سلطانی به انضمام ایران (۱۳۸۰) به مدیریت محمد ندیم‌السلطان، محمدباقر اعتمادالسلطنه. تهیه و تدوین: جمشید کیانفر. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

پرورش (۱۲۷۹). جلد اول. سال اول. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. از شماره ۱، جمعه، دهم صفر ۱۳۱۸، ۸ ژوئن ۱۹۰۰ مسیحی [۱۹ خرداد ۱۲۷۹].

پرورش (۱۲۷۹). جلد اول. سال اول. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. از شماره ۱، جمعه، دهم صفر ۱۳۱۸، ۸ ژوئن ۱۹۰۰ مسیحی [۱۹ خرداد ۱۲۷۹].

تربیت (نخستین نشریه روزانه غیردولتی ایران) (۱۳۷۶). جلد اول. شماره ۱-۲۱۱. به مدیریت محمدحسین فروغی (ذکاءالملک). کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. تهران: کتابخانه

ملی جمهوری اسلامی ایران، با همکاری سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش.

تربیت (نخستین نشریه روزانه غیردولتی ایران) (۱۳۷۷). جلد دوم. شماره ۲۵۳-۲۱۲. به مدیریت محمدحسین فروغی (ذکاءالملک)، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، با همکاری سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش.

تربیت (نخستین نشریه روزانه غیردولتی ایران) (۱۳۷۷). جلد سوم. شماره ۴۳۴-۳۵۴. مدیر: محمدحسین فروغی (ذکاءالملک)، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، با همکاری سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش.

ثریا (۱۳۸۴). جلد اول. سال اول. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

ثریا (۱۳۸۴). جلد دوم. سال دوم و سوم. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

ثریا (۱۳۸۴). جلد سوم. سال پنجم، ششم و هفتم. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد چهارم. سال هفتم، شماره‌های ۱-۴۵. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد ششم. سال نهم، شماره‌های ۱-۴۴. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد دهم. سال سیزدهم، شماره‌های ۱-۴۶. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد یازدهم-چهاردهم. شماره‌های ۱-۴۶. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد دوازدهم. سال پانزدهم، شماره‌های ۱-۴۵. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد سیزدهم. سال شانزدهم، شماره‌های ۱-۴۷. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد چهاردهم. سال هفدهم، شماره‌های ۱-۴۶. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد پانزدهم. سال هجدهم، شماره‌های ۱-۴۶. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد هفدهم. سال بیستم، شماره‌های ۱-۳۴. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد هجدهم. سال بیست و یکم، شماره‌های ۱-۴۰. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد نوزدهم. سال بیست و دوم، شماره‌های ۱-۴۵. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد بیستم. سال بیست و سوم، شماره‌های ۱-۲۸. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد بیست و یکم. سال سی و دوم، شماره‌های ۱-۲۴. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد بیست و دوم. سال سی و سوم، شماره‌های ۱-۴۲. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد بیست و سوم. سال سی و چهارم، شماره‌های ۱-۲۵. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد بیست و چهارم. سال سی و پنجم، شماره‌های ۱-۴۸. به مدیریت

جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد بیست و پنجم. سال سی و ششم، شماره‌های ۱-۴۸. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد بیست و ششم. سال سی و هفتم، شماره‌های ۱-۴۷. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

حبل‌المتین (۱۳۸۳). جلد بیست و هفتم. سال سی و هشتم و سی و نهم، شماره‌های ۱-۴ و ۱-۴۲. به مدیریت جلال‌الدین حسینی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

دولت علیه ایران (۱۳۷۰). جلد اول. شماره‌های ۴۷۲-۵۵۰. به مدیریت میرزا ابوالحسن خان صنیع‌الملک. با همکاری و نظارت جمشید کیان‌فر. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

دولت علیه ایران (۱۳۷۲). شماره‌های ۶۵۰-۵۵۱. به مدیریت میرزا ابوالحسن خان صنیع‌الملک. با همکاری و نظارت جمشید کیان‌فر و عنایت‌الله رحمانی. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

روزنامه ملتی (روزنامه ملت سنیه ایران) (۱۲۸۷-۱۲۸۳) از ۱۵ محرم ۱۲۸۳ ق. [۹ خرداد ۱۲۴۵/۳۰ می ۱۸۶۶] تا شماره ۳۴، ۲۰ جمادی‌الآخری ۱۲۸۷ ق [۲۶ شهریور ۱۷/۱۲۴۹ سپتامبر ۱۸۷۰]. آرشیو دیجیتال کتابخانه مجلس.

روزنامه‌های اصفهان در عصر مشروطه (الجناب، جهاد اکبر، فرج بعد از شدت، انجمن بلدیة اصفهان، ناقور) (۱۳۸۵). به اهتمام و مقدمه دکتر محمدعلی چلونگر. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، مرکز اصفهان شناسی و خانه ملل.

صبح صادق (۱۳۸۶). جلد اول. شماره‌های ۱ تا ۱۲۶. یومیة ۱۳۲۵ قمری [۱۲۸۶ ش. حدوداً]. به مدیریت مهدی‌قلی‌خان مؤید دیوان. صاحب امتیاز: مؤید‌الممالک. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

صبح صادق (۱۳۸۶). جلد دوم. سال اول، شماره ۱۶۸ تا ۲۲۸؛ سال دوم شماره ۱ تا ۹۷. یومیة ۱۳۲۵ قمری [۱۲۸۶ ش. حدوداً]. به مدیریت: مهدی‌قلی‌خان مؤید دیوان. صاحب امتیاز: مؤید‌الممالک. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

فرهنگ اصفهان (۱۳۸۵). جلد اول. شماره‌های ۱ تا ۲۰۰. به مدیریت میرزا تقی‌خان کاشانی

حکیم‌باشی و میرزا محمود افشار. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. با مقدمه سیدفرید قاسمی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

فرهنگ *اصفهان* (۱۳۸۵). جلد سوم. شماره‌های ۴۰۱ تا ۶۰۰. به مدیریت میرزا تقی‌خان کاشانی حکیم‌باشی و میرزا محمود افشار. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

فرهنگ *اصفهان* (۱۳۸۵). جلد چهارم. شماره‌های ۶۰۱ تا ۷۶۴. به مدیریت میرزا تقی‌خان کاشانی حکیم‌باشی و میرزا محمود افشار. مقدمه سیدفرید قاسمی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

فرهنگ *اصفهان* (۱۳۸۵). جلد دوم. شماره‌های ۲۰۱ تا ۴۰۰. سال چهارم تا هفتم. به مدیریت مسعودخان آجودان‌باشی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

قانون. (۲۵۳۵ شاهنشاهی). میرزا ملک‌خان. به کوشش و با مقدمه هما ناطق. تهران: امیرکبیر.

ناصری (۱۳۸۵). جلد دوم. سال چهارم تا هفتم. به مدیریت مسعودخان آجودان‌باشی. تهیه و تنظیم: عنایت‌الله رحمانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. وقایع *اتفاقیه* (۱۳۷۳). جلد اول. شماره‌های ۱۳۰-۱. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، با همکاری مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه.

وقایع *اتفاقیه* (۱۳۷۳). جلد دوم. شماره‌های ۲۶۰-۱۳۱. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، با همکاری مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه.

وقایع *اتفاقیه* (۱۳۷۳). جلد سوم. شماره‌های ۳۴۷-۲۶۱. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، با همکاری مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه.

وقایع *اتفاقیه* (۱۳۷۴). جلد چهارم. شماره‌های ۴۷۱-۳۷۵. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی، با همکاری مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه.

یومیه *حبل‌المتین* (۱۳۸۳). جلد اول. سال اول. شماره ۱ تا ۱۵۷. به کوشش ستاد بزرگداشت یکصدمین سالگرد مشروطیت. تهران: دانشگاه تهران.

یومیه *حبل‌المتین* (۱۳۸۳). جلد دوم. سال اول. شماره ۱۵۸ تا ۲۵۴. به کوشش ستاد بزرگداشت یکصدمین سالگرد مشروطیت. تهران: دانشگاه تهران.

یومیه *حبل‌المتین* (۱۳۸۳). جلد سوم. سال دوم. شماره ۱ تا ۵۴. به کوشش ستاد بزرگداشت یکصدمین سالگرد مشروطیت. تهران: دانشگاه تهران.

From Pre-novel to Novel: The Influence of Non-novel Forms on the Emergence of the Persian Serial Novel in the Iranian Press from the Beginning to 1922

Abdolrasoul Shakeri¹

Abstract

The emergence of the imported literary genre of novel in Iran needs to be discussed from different points of view. With regard to the chronological proximity of the emergence of the Persian novel and the Persian serial novel in Iran, it seems that discussing the factors influential in the emergence of the Persian serial novel is important in clarifying other dimensions of the emergence of the Persian novel. The main question is “what kinds of impact did the non-novel forms, published in Iranian press from the beginning to 1922, have on the emergence of the Persian novel?”. To find an answer, the serial forms published in the period in question have been studied drawing on the poly-system theory and Watt’s theory of formal realism. The corpus of the study was examined for the six main elements of the realist novel, including the plot, realistic descriptions, character, time, place, and language. Next, the relationship between those six elements and most types of non-novel, including historical, travelogue, biographical, and scientific serial novels, was examined. Considering the existence of these elements in the above-mentioned serial novels, it is possible to conclude that each one of them were influential in the emergence of the Persian novel.

Keywords: emergence of the Persian novel, Persian serial novel, non-novel types, poly-system theory, formal realism

1. Assistant Professor of Persian Literature, The Institute for Research and Development in the Humanities, SAMT
shakeri@samt.ac.ir

How to cite this article:

Abdolrasoul Shakeri. “From Pre-novel to Novel: The Influence of Non-novel Forms on the Emergence of the Persian Serial Novel in the Iranian Press from the Beginning to 1922.” *Interdisciplinary Studies of Literature, Arts and Humanities*, Journal of the University of Birjand, 3: 1, 2023, 1-22. doi: 10.22077/islah.2023.6194.1245

Copyright: © 2023 by the authors. Licensee Journal of *Interdisciplinary Studies of Literature, Arts & Humanities*. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).